

Ambrož Kvartič

Dr. Ambrož Kvartič je diplomiral na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo ljubljanske Filozofske fakultete z nalogo o sodobnem pripovednem gradivu v Velenju in za diplomsko delo dobil študentsko Prešernovo nagrado. Leta 2009 se je na istem oddelku zaposlil kot asistent mladi raziskovalec in leta 2014 uspešno zagovarjal doktorsko disertacijo z naslovom Sodobne povedke v Sloveniji. Med letoma 2010 in 2011 se je študijsko izpopolnjeval na Oddelku za primerjalno in estonsko folkloristiko na Univerzi v Tartuju v Estoniji. Je avtor več znanstvenih in strokovnih člankov s področja folkloristike, v pripravi pa je tudi njegova monografija o sodobnih povedkah v Sloveniji. Danes dela kot napovedovalec na RTV Slovenija in sodeluje pri številnih raziskovalnih in umetniških projektih.

LOV NA ŠALEŠKE ZAKLADE **LOKALNE MANIFESTACIJE** **PRIPOVEDNE OSTENZIJE**

»Kaj skrivaš v nedrih svojih, grad Šalek, v skalah hudih – rovih nepoznanih?«

(Štefanija Prislan)

Uvod

Leta 1996 sem obiskoval peti razred osnovne šole Livada v Velenju. Spomladi smo vse tri paralelke izmenično obiskale staro vaško jedro Šaleka ter oba gradova – Šalek in Ekenštajn. Vodila nas je neka mlajša sodelavka Muzeja Velenje, ki nam je na Šaleškem gradu poleg arhitekturnih značilnosti in zgodovine stavbe predstavila tudi nekatere

predmete, ki so jih našli z arheološkimi izkopavanji. Nato smo se vzpeli na ruševino Ekenštajna. Pod vtisom informacij s Šaleškega gradu sem na ploščadi med starimi zidovi dvignil roko in vodičko vprašal, če so morda arheološko raziskali tudi Ekenštajn. Odgovorila je, da ne.

Takrat navedene razloge sem pozabil (najverjetneje so bili finančni), se mi je pa ob tem podatku vzbudilo upanje na nekaj, kar sem iskal že dolga leta. Celo otroštvo sem namreč živel z zgodbami o rovu, ki povezuje Šaleški grad z Ekenštajnom (oziroma z Velenjskim gradom), ter o zakladu, ki je v tem rovu zakopan. Pripovedovali so jih prebivalci starega Šaleka in otroci, ki smo živeli pod gradom, smo jih vsrkavali kot gobe. Šaleški grad, ki je bil takrat še kar nekaj let pred obnovo, in celotni greben do Ekenštajna sta nam bila zbirališče in igrišče, napolnjena z zgodbami, ki smo jih tudi živeli, ne le poslušali. Zato smo med igro tudi brskali za zakladi, iskali rov in bežali pred nenavadnimi zvoki, ki so jih preprosto morala ustvarjati bajeslovna bitja. Na tem kulturno-športnem dnevu pa sem od ‚domoznanske avtoritete‘ dobil potrditev, da Ekenštajn ni bil še nikoli prekopan. In če se niti uradna znanost ni mogla dovolj pomujati, sem se moral sam. Doma sem vzel lopato, motiko in – ne vem sicer, zakaj – izvijač. Na odpravo sem povabil tudi svoje sošolce, vendar so kljub začetnemu navdušenju vsi po vrsti odpovedali. Z orodjem, ki sem ga kot desetletnik komaj vlekel v hrib, sem se vzpel na Ekenštajn in začel kopati na mestu, kjer se mi je zdelo najbolj verjetno, da bi se lahko skrival vhod v rov z zakladom. Preden bi lahko ‚našel‘ kar koli zanimivega, me je ujela tema in raziskovalne akcije je bilo konec. Teh dogodkov sicer nikoli nisem zares pozabil, vendar so kmalu zbledeli, kot zbledi vsaka otroška igra.

Leta pozneje sem na domači kraj prvič pogledal z očmi etnologa in folklorista in med raziskovalnimi pogovori z domačini ugotovil, da sem se s svojim iskanjem zaklada zgolj pridružil številnim generacijam prebivalcev Šaleka, ki so ravno tako sledili vsebini zgodb na oba gradova, prepričani, da bodo oni tisti, ki bodo našli zakopano bogastvo.

Pripovedna folklor o šaleškem zakladu in (realne) prakse njegovega iskanja so tako po dveh desetletjih zame spet postale strašansko vznemirljive, zaradi česar sem se jih odločil podrobneje raziskati in predstaviti v članku pred vami.

Čeprav je Šaleška dolina – tako kot še številna druga območja v Sloveniji – napolnjena z zgodbami o zakladih in s pričevanji o njihovem iskanju, sem se lokacijsko omejil na Šaleški grad, na Ekenštajn in skalni greben, ki ju povezuje; raziskovalno pa na prebivalce Šaleka, ki ta grajski prostor dojemajo kot element svoje identitete. Objavljeni primeri so nabor informacij iz več pogovorov s prebivalci Šaleka¹, ki so mi posredovali bodisi spominske pripovedi o lastnem iskanju zakladov bodisi poročila o tem početju iz druge roke. Sogovorniki so zaradi anonimnosti predstavljeni le s ključnimi kontekstualnimi podatki – razen ena od najpomembnejših informatork, Štefanija Prislan, katere dnevniški zapiski in pesmi so (vsaj delno) tudi javno dostopno gradivo.

Tradicijski pripovedni repertoar, umeščen v kraj Šalek in na oba gradova, je vsebinsko sicer še veliko širši in ne govori zgolj o podzemnem rovu in zakladu (primerjaj npr. z Orožen 1936: 119–24). Vendar se tem drugim pripovedim na tem mestu ne posvečam, saj pri mojih sogovornikih niso sprožale takega tvornostnega odziva. Preden pa predstavim zbrano gradivo in analiziram zanimiv vpliv, ki so ga imele zgodbe na prebivalce Šaleka, predstavljam splošni oris (slovenske) pripovedne folklore o zakladih ter koncept pripovedne ostenzije, ki pomaga razložiti učinek, ki ga lahko ima pripovedna folklor na realno življenje s tem, ko se vanj ,podaljša‘ in spodbudi svoje nosilce h konkretnim dejanjem.

Pripovedna folklor o zakladih

Pripovedi o zakladih so ena najpomembnejših stalnic repertoarjev pripovedne folklore v Sloveniji, po vsej Evropi

¹ Terenski zapiski in transkripti pogovorov, objavljeni v tem članku, so odbrani iz več ločenih raziskav, ki so potekale v različnih letih. Najstarejši so iz leta 2006, ko sem raziskoval ledinska imena v Šaleku (Kvartič 2006).

in vsem svetu. Gre za bogato, raznoliko in zanimivo zmes žanrskih in vsebinskih različic,² v katerih so raziskovalci pripovedne folklore prepoznali že zelo različne interpretacijske poudarke: »/.../ v /njih/ se zrcalijo spominske pripovedi, vraževerje, resnična življenjska revščina, obenem pa tudi želja po tem, da bi nenadoma obogateli.« (Marks 1987: 61). Če nanje gledamo kot na komentar oziroma ilustracijo družbenega in ekonomskega statusa pripovedovalcev, lahko hitro pridemo do zaključka, da se pripovedna folklor o zakladih oblikuje okrog tradicijskih in kontekstualnih pogledov na dejanske in simbolne možnosti, kako izboljšati svoj ekonomski položaj (Kalda 2014). Pripovedi s tem odsevajo tako izkušnje kot upanje ljudi in kažejo tako na posameznikove želje po bogastvu kot na vrednote širšega kulturnega okolja. Zavest o tem interpretacijskem poudarku lahko najdemo tudi pri Šalečanih, ki so (spominske) pripovedi o iskanju zakladov večkrat pokomentirali v smislu: »/.../ zaklada pa tako ali tako niso izkopali. Tudi mi sosedge bi opazili, če bi kdo obogatel – pa ni bilo nič.« (Prislan b.n.l.: 31).

Vendar zgolj ekonomska paradigma – želja po bogastvu in blagostanju – ni in ne more biti dovolj za popolno razumevanje pomenov, ki jih imajo pripovedi o zakladih za posamezno skupnost, v katero so se usidrale. Pri teh pripovedih gre namreč vedno tudi za konceptualne abstrakcije in hkrati za nekaj, kar je povezano z veliko širšim naborom pripovedne folklore in verovanjskih sistemov, torej z drugimi plastmi tradicije. Primerjalna analiza zbranega pripovednega gradiva nam razkrije, da se pripovedi o zakladih vrtijo okrog dveh velikih konceptov – prostora in identitete.

Pripovedna folklor o zakladih (in pripovedna folklor na splošno) je pomemben element *prostorjenja*, tj. procesa ustvarjanja prostora in njegovih meja (glej na primer Mencej in Podjed, ur. 2010). »Prostor izkušamo skozi proces njegove domišljajske rekonstrukcije« (Aitchison in drugi 2002: 78), zato ni nikoli zgolj fizična realnost ali ‚naravna danost‘, am-

² Za primerjavo glej Dolenc 2000: 60–6.

pak je tudi in predvsem kulturni konstrukt. Pri ustvarjanju prostora skozi pripoved pripovedovalec detajlov iz svojega kulturnega okolja ne izbira zaradi njihove dokumentarne vrednosti, pač pa zaradi njihovega simbolnega oziroma označevalnega potenciala (po Simonsen 1993: 129). Ta pa je relativen in ponekod ožje, ponekod širše definiran. Že površen pregled pripovednega repertoarja o zakladih nam pokaže, da so v njem izpostavljene tiste točke v prostoru, ki veljajo v pripovednem izročilu za manifestacijo drugega sveta in so zato magične ter (v simbolnem smislu) nevarne (Hrobat 2010: 59) – omenjena so križišča, sakralni objekti, gradovi, stara drevesa, skalni osamelci, vzpetine itd. Skupnost določa, kaj je tisto, kar je zanjo pomembno in je posledično tisti element v prostoru, kamor se pripenja vsebina pripovednega gradiva. Temu v folkloristiki pravimo *goljatovo načelo* (Fine 1992: 141–3), po katerem ‚biti največji‘ (najbolj izpostavljen) pomeni biti obremenjen z največjim simbolnim potencialom. In s tem, ko pripovedi umestijo zaklad na te najbolj izpostavljene točke v prostoru, jih simbolno kontekstualizirajo.³

Vendar gredo zakladi še korak naprej od ‚zgolj‘ označevanja prostora. Pri njih gre vedno za *zakopano* ali *potopljeno* bogastvo – umaknjeno iz neposredne realne izkušnje –, ki ga zelo pogosto varujejo bajeslovna bitja (škratje, govoreče kače, zmaji)⁴ oziroma magija. Zaradi tega so v tradicijskih verovanjskih sistemih predstavljeni in dojeti kot ilustracija in posledica *stika* z drugim svetom oziroma želje po tem stiku. Zato jih v folkloristični analizi ne moremo obravnavati kot realno bogastvo, pač pa kot simbol *vseh* dobrin, tako zemeljskih kot nadzemeljskih. Prisotnost zaklada (oziroma folklore o njem) v neki lokalni skupnosti lahko skozi to prizmo razumemo tudi kot težnjo te skupnosti po tem, da bi vzposta-

³ Zato je razumljivo, da so prav gradovi kot močna prostorska dominanta zelo pogosti vsebinski motivi pripovedne folklore (tako pravljic kot povedk) in hkrati tudi prostor njene lokalizacije (glej na primer: Kroepej in Dapit 2014, Hudaes 2013, Zorec 2009).

⁴ Živalski in bajeslovni varuhi zakladov so močan simbol neurejenega sveta oziroma onostranstva (glej npr. Hrobat 2003: 131, Hrobat 2010: 71).

vila stik z drugim svetom. Bajeslovni svet skozi pripovedi in prostor postaja del domačega okolja in z zakladom je v lokalni prostor umeščena točka, ki presega meje zemeljskega (Hrobat 2010: 59) oziroma predstavlja prehod med obema svetovoma.

S prostorom pa je neločljivo povezana tudi identiteta, ki jo ljudje prav tako spoznavamo, razumevamo in osmišljamo s pomočjo pripovedovanja (Bird 2002: 521). Identiteta je ideologija, ki vselej išče svojo materialno eksistenco (Althusser 2000: 91) in jo med drugim najde v pripovedni folklori. Prav zato je pomemben del pripovedne folklore o zakladih spleten okrog dihotomije Mi/Drugi – skupnost/tujec, vas/mesto itd. To ilustrirajo nekateri pogosti vsebinski poudarki slovenskega (evropskega) pripovednega repertoarja o zakladih. Prvi od teh je, da so zaklad v naših krajih pustili Turki, simbolni arhetipski predstavniki kaosa in nevarnega, z namenom, da se nekoč ponj vrnejo (glej npr. Mlakar 2016: 70 in 81). Drugi je motiv o Atili, hunskem vojskovodju, arhetipskem zgodovinskem liku invazivnega Drugega, ki naj bi bil skupaj z zakladom pokopan (v zlati krsti) na različnih mikrolokacijah po vsej Evropi, tudi v Sloveniji (Hrobat 2010: 57–9, Podbrežnik Vukomir in Kotnik 2009: 156–7, Podpečan 2007: 133). Tako pri Turkih kot pri Atili gre za izposojanje imen in dejstev iz zgodovinskega spomina ter za njihovo prilagajanje (kontekstualizacijo) skupnostim in prostoru, v katerih nastajajo nove konkretne različice povedk o zakladih, to izposojanje pa kaže na težnjo po izpostavljanju dolge kontinuitete neke lokalne identitete. Čeprav ne v povezavi z zakladom na gradu, pa lahko tovrstno aplikacijo tvornostne turške Drugosti najdemo tudi v Šaleku: »*Lipa, ki naj bi jo posadili Turki, je stala tam. T'ta šaleška lipa. So prišli v Šalek in tam posadili lipo pa obljubili, da bodo prišli pogledat, k'k raste. Do zdaj jih še ni bilo.*«⁵ (Smeh).

Zakladi so torej fetiš in hkrati označevalec svetega – nekaj, kar ljudi na eni strani privlači in vznemirja ter na drugi

⁵ Ženska, 1927, posneto v Velenju 2006.

strani plaši. So meja in označevalec stika med svetom ljudi in bajeslovnim svetom ter izraz želje lokalne skupnosti, da bi v prostoru, ki ga prepozna kot svojega, vzpostavila ta stik. Ko enkrat spoznamo pomen te dvojnosti, pa lahko začnemo razumeti tudi neprikrit čustveni odnos pripovedovalcev do svojega pripovednega gradiva ter realne (ritualizirane) prakse aktivnega vstopanja v pripovedi – iskanje v pripovedih omenjenih zakladov.

Pripovedna ostenzija

Preden pa se lahko posvetim posameznim spominskim in folklornim pripovedim o iskanju zakladov na Šaleškem gradu in Ekenštajnu, moram opozoriti na folkloristični koncept, ki nam pomaga razumeti ta pojav (posameznikovega in kolektivnega) vstopanja v vsebino pripovedne folklore v vsakdanjem življenju. Raziskovalci pripovedne folklore namreč med zbiranjem gradiva na terenu pogosto naletimo na primere, pri katerih sogovorniki svoje pripovedovanje dopolnijo s tem, da ga „pripnejo“ na lastno realno izkušnjo. Še več – s pripovedjo včasih celo *utemeljijo* svoje konkretno ravnanje in načelne vedenjske vzorce. Ti pripovedovalski detajli opozarjajo na pomembno performančno-kontekstualno dejstvo, da lahko posamezna folklorna zgodba izzove (tudi) ustvarjalni oziroma tvornostni odziv, ki konkretno oblikuje pripovedovalčev svet in način življenja.

Da konkretni dogodki ustvarjajo zgodbe, je v folkloristiki (na primer pri žanru memorata) široko sprejeto dejstvo, vendar pa je: »/.../ veliko bolj verjetno, da tudi zgodbe ustvarjajo dogodke.« (Ellis 2001: 164). Ta odnos vzajemnega ustvarjanja med zgodbami in realnim življenjem njihovih nosilcev je ubesedilo že več raziskovalcev pripovedne folklore: »Moramo sprejeti, da dejstvo lahko postane zgodba in zgodba postane dejstvo.« (Dégh 1995: 261).

Folkloristi ta pojav opisujejo s konceptom (*pripovedne*) *ostenzije*.⁶ Z njo je bil sprva označen niz načinov, s ka-

⁶ Za podrobnejšo predstavitev koncepta pripovedne ostenzije glej Kvartič 2017: 139–48.

terimi: »/.../ neubesedena resničnost sama, stvar, situacija ali dogodek prenaša sporočila.« (Dégh in Vászonyi 1983: 6). V kasnejši debati so folkloristi ostenzijo tesneje (konkretnije) povezali s pripovednim gradivom in jo definirali kot proces, pri katerem ljudje udejanjijo⁷ motive in dogodke pripovedne folklore (Fine 1992: 205). Ostenzija tako opisuje pojav(nost) dogodkov in vedênja v vsakdanjem življenju na tak način, kot jih usmerja pripovedna folklor. Gre torej za »/.../ dramatski podaljšek [folklore] v resnično življenje« (Ellis 2001: 41) oziroma za skupek praks, prek katerih ljudje tako ali drugače to folkloro udejanjajo (Fine 1992: 205). Ostenzijske prakse niso niti pripoved niti organizirana ‚dramska igra‘, pač pa so zavedno ali nezavedno poustvarjanje pripovednih scenarijev, ki jih najdemo v folklori (Meder 2009: 259). To poustvarjanje pa je posledica »/.../ sposobnosti ljudi, da oblikujejo svoje vedênje na podlagi zgodbe, ki jim je bila predstavljena.« (Fine 1992: 207).

Ostenzije ne narekujejo kar vse zgodbe na splošno, pač pa jo tiste, ki so predstavljene in sprejete kot verjetne, ki ustrezajo družbeno in kulturno relevantnim temam in ki narekujejo samoidentifikacijo posameznika s skupnostjo (Fine 1992: 207). Povedano drugače, ostenzijo in ostenzijske prakse narekujejo in oblikujejo predvsem povedke,⁸ med katere večinoma sodijo tudi pripovedi o zakladih, ki sem jih raziskoval.

Pojavne oblike pripovedne ostenzije so različne. Pri prvi gre za individualno ponotranjenje zgodbe oziroma njeno transformacijo v memorat (zgodbo o osebni izkušnji), torej gre za pripovedovalčevo predstavljanje samega sebe kot osrednjega lika pripovedi, čeprav jo je lahko sam slišal (sprejel), kot da se je zgodila nekomu drugemu. Pri drugi obliki gre za (napačno) interpretacijo realnih dogodkov na

⁷ V angleškem izvirniku to act out.

⁸ Primer splošne definicije povedke: »Povedka /.../ se dogaja v resničnem svetu in nenavadni dogodek, ki ga opisuje, ni nemogoč ali nepredstavljen, lahko zveni celo verjetno. Ustreza vsakodnevnemu življenju navadnih ljudi in sodobnemu sistemu vrednot, ki ga obkroža.« (Dégh, 1994: 29).

osnovi predobstoječe zgodbe. Pri tretji obliki – s katero tudi najbolj razumemo in razložimo iskalne prakse, ki jih ‚navdihnejo‘ pripovedi o zakladih – pa gre za dramatizirano udejanjanje atmosfere, okolja, likov in drugih elementov zgodb v realnem življenju (vse po Ellis 2003: 162–3). Ob slednjem primeru, imenovanem tudi *psevdoostenzija*, je pri ljudeh vedno prisotno samoreflektivno zavedanje, da gre v prvi vrsti za zgodbo – ljudje, ki so šli iskat zaklad na Šaleški grad, so to počeli s predpoznavanjem pripovedi o zakladih. Pri vseh naštetih oblikah ostenzije gre torej za podaljšek pripovedi v realno življenje njenih nosilcev, seveda pa se v praksi zelo različno manifestirajo in se med sabo v konkretnih situacijah tudi kombinirajo.

Primerov ostenzije je veliko, žal pa ob površnem raziskovanju pogosto ostanejo spregledani. Ta koncept na primer opisuje obiskovanje pokopališč z namenom izkušnje nadnaravnih dogodkov iz pripovedi, eksperimentalno preverjanje pripovednega gradiva, različne s pripovedmi zaznamovane panike itd. Za primer naj uporabim pričevanje o konkretnem dogodku, ki ga je sprožil repertoar povedk o t. i. babi iz Hude luknje, tj. prikazni, o kateri sem v Šaleških razgledih že pisal (glej Kvartič 2012):

S1: *To je Huda luknja!*

S2 (S1-ju): *Dej povej ti, ko si –*

S1: *Pa sej to je vse, zaštopa te, pobereš jo, pol pa ko se nazaj obrneš, zgine. To smo, mi smo iskat jo šli! Pa je ni blo.*

S4: *Zgleda, da jo je kdo odpelal!*

/.../

R: *V katero smer jo pobereš? Gor grede ali dol grede? V Velenje al Mislinjo?*

S1: *To pa nikdar nobeden ni povedal, se mi zdi. Pač mi smo se peljali tja pa nazaj, pa je ni –⁹*

⁹ Moški, 1988, študent strojništva, posneto v Mariboru 2010. Moji poudarki.

Zapisana pripoved po osnovni dinamiki povsem ustreza pripovedim o iskanju zakladov, ki jih predstavljam v nadaljevanju. Skupina nosilcev pripovednega gradiva tako ali drugače poustvari (udejanji) pripovedni scenarij, upoštevajoč njim znane časovne in prostorske detajle, z implicitnim ali eksplicitnim namenom izkušnje pripovedi. Oblika ostenzije, ki vključuje pot na v pripovedi omenjeno lokacijo z namenom prvoosebne izkušnje pripovednih vsebin, je v folkloristični obravnavi posebna kategorija in se s tujko imenuje *legend-tripping*.¹⁰

S tem konceptom v folkloristiki opisujemo primere konkretnih vedénjskih vzorcev, ko se skupine ali posamezniki – v daleč največji meri so to mladi – odpravijo na kraj v povedkah opisanega dogodka z izključnim namenom, da bi ta dogodek neposredno izkusili. Pri tem imajo med vsem pripovednim gradivom najbolj ključno vlogo lokal(izira)ne različice povedk – povezava zgodb z vidnim elementom v prostoru namreč sproža idejo neposrednega raziskovanja dogodkov na mestu, kjer naj bi se zgodili. Te prakse so velikokrat ritualizirane, z vnaprej znanimi pravili in vlogami posameznih sodelujočih, ter pogosto spremljajo neformalne rituale prehoda (inicijacije), ob katerih je na primer zahtevano izkazovanje poguma. Zaradi močno dramatiziranih posameznih sestavnih delov teh ritualnih praks (‘odprava’, konfrontacija z zgodbo, vrnitev) lahko *legend-tripping* razumemo in raziskujemo tudi kot posebno obliko ljudskega gledališča (Ellis 2004: 165–85). Pot(ovanje) pri udeležencih zaznamujeta tako vznemirljivo pričakovanje kot strah, da se bo zgodilo nekaj izjemnega. Vse to pa je značilno tudi za iskanje zakladov na Šaleškem gradu.

¹⁰ Termin je v slovenščino težko prevedljiv, dejstvo pa je, da je zaradi svoje mednarodne veljave v tej obliki v uporabi tudi v slovenski folkloristiki.

Lov na šaleške zaklade

Motiv o skritem zakladu je torej široko prisoten in pomemben za vso evropsko pripovedno tradicijo (in širše). Za razumevanje lokalnega učinka ter konkretnih pomenov pripovedne folklore o zakladih pa je poleg široke primerjalne perspektive nujna tudi ‚mikro‘, lokalna perspektiva. V nadaljevanju torej predstavljam zbrane pripovedi in pričevanja o zakladih ter ostenzijskih praksah njihovega iskanja, ki so se lokalizirali na Šaleški grad in Ekenštajn. Tako motiv zaklada kot motiv njegovega iskanja sta v lokal(izira)nih različicah tesno povezana, pripovedovalci pa z vsakim novim posredovanjem zgodb(e) izbirajo vsebinske detajle, s katerimi dogodke približajo ali oddaljijo od lastne izkustvene realnosti ter jih prikazujejo kot resnične ali neresnične. Na začetku naj zaradi primerjave izpostavim nekaj primerov, ki jih na terenu nisem zbral sam:

Najmogočnejši grad v Šaleški dolini je bil Šalek. Ta grad je imel podzemelske zveze z drugimi gradovi. Največji podzemeljski rov pa je vodil do Ognjenega gradu, čigar razvaline se nahajajo nekaj sto metrov višje.

Ker je proklet grad, je seveda proklet tudi rov. Pogumni fantje so že večkrat hoteli odkopati in pobrati zaklad, ki je baje skrit v rovu. Toda kadarkoli so odkopali zemljo do rova, so slišali v njem neko bobnenje, prestrašili so se in zbežali. (Orožen 1936: 120)

Ta zapis vsebuje vse glavne vsebinske elemente, ki zaznamujejo večino pripovednega repertoarja in spominskih pričevanj o zakladu na Šaleškem gradu – sam zaklad, podzemno povezavo z drugimi gradovi in dejanje iskanja (kopánje). Zato je za marsikaterega poznejšega pisca ta zapis postal kánonski vir (glej na primer Tajinstveno 1974). Orožnova metoda zbiranja pripovednega gradiva, ki ga je objavil v svoji monografiji Gradovi in graščine v narodnem izročilu, je sicer sporna, saj pri marsikaterem zabeleženem primeru ne moremo ugotoviti, ali gre za ‚avtorski prispevek‘ njegovih informatorjev

– dijakov celjske gimnazije – ali pa za tradicijsko pripovedno gradivo (več o tem glej Hudaes 2013). Vendar ta zapisani primer ustreza siceršnjemu pripovednemu gradivu tega prostora. To lahko sklepamo iz pripovedovanj in dnevnških zapiskov, nanašajočih se na zgodbe in dogodke, ki jih lahko utemeljeno umestimo v čas pred leto 1936, ko je izšla Orožnova monografija. V istem delu najdemo tudi podobno pripoved, umeščeno na Ekenštajn (zapisan kot Ognjeni grad):

Ljudje pravijo, da se nahajajo pod ruševinami ali veliki zakladi zlata ali pa velika množica gadov in modrasov. Kadar je huda ura in se bliska, strela vedno po večkrat udari v razvaline. Pravijo, da vleče strelo nase ali zlato ali pa dragocena krona kralja gadov in modrasov.

Približno pred sto leti so se zbrali možje in se pripravili, da prekopljejo razvaline in pridejo do kleti, kjer je baje zaklad. Toda klet ima troje velikih kamenitih vrat. Možje so že odkrili dvoje vrat, ko pa so prišli do tretjih, so pustili delo in odšli. (Orožen 1936: 123–4)

Pripoved, ki jo je o Ekenštajnu (približno v istem času kot Orožen) zapisal Fran Mlinšek, je drugačna, vseeno pa omenja tako zaklad kot njegovo iskanje (kopanje):

V gornješaleškem gradu so enkrat en župnik kopali. Je pa /nekdo/ tam golobe /.../ na /božjem/ telesu. Iz stelje si je naredil uto in notri ležal. Ko je bilo ravno povzdigovanje, se je naenkrat pred njim odprlo. Je pa videl velik škaf denarjev, na vsaki strani pa tri sode vina. /En zelen mož je stal tam/ in mu migal, naj vzame te denarje. On je pa kar klobuk noter vrgel, ni hotel vzeti. Tedaj se je pa spet zasulo vse skupaj in slišal se je glas: »Oh, ko bi bil lahko mene rešil! Sedaj pa še smreka ni vzkalila, iz katere bo zibka narejena, v kateri se bo človek zibal, ki bo mene rešil.« (Hudaes in Stropnik 1991: 110 – Moj poudarek)

Pavšalno informacijo o zakladu na Šaleškem gradu je Fran Mlinšek zapisal tudi med svoje zgodovinske beležke:

»O gradu so razširjene razne pripovedke, da je tam zakopan zaklad itd.« (Hudales in Stropnik 1991: 251–2)

V teh historičnih zapisih zbiralcev 'ljidskega blaga' lahko na eni strani opazujemo močne vzporednice s pestrim in široko distribuiranim repertoarjem slovenske in svetovne pripovedne folklorne,¹¹ na drugi strani pa se v etnografski realnosti Šaleka in njegovih prebivalcev – kamor sem vstopil tako kot raziskovalec in tudi kot aktivni nosilec pripovedne folklorne – zlivajo z naborom številnih različic lokaliziranih pripovedi z enakimi motivi. To so folklorne pripovedi, v katere pripovedovalci vklaplajo lastna izkustva in spomine (in obratno), s čimer poustvarjajo tako čas in prostor kot tudi svojo vlogo (sodelovanje ali distanca) v dogodkih, ki jih opisujejo:

S: Ja, tudi, pravzaprav smo šli razkopavat. Ja, ker se je pač – včasih smo kej, kakšno luknjo kje najdlji. Pa mal potokli, pa če je bilo kej votlega, pa je že fantazija zašpilala. Čeprav verjetno na tem ni nič kej. Govorilo se pa je res, ja. Da se tu nek zaklad skriva, pa kao da je podzemski tunel dol do Velenjskega grada. Ampak kolk je dejansko res, pa to, pa nismo nikoli prišli dejansko do konca.¹²

R: Se pravi iskali ste luknjo?

S: Luknjo in – pa da bi kaj najdlji!

R: Kaj pa?

S: Ja, mogoče kako zlatnino, al pa kaj takega. Ker po pripovedi so rekli, da so vso tisto zlatnino zakopali. In da so v tisto jamo dali.¹³

S: Vem, da je generacija, ene deset let starejša od mene, da so iskali zaklade. /našteje nekaj imen/ t'ti so pa kopali gor! Ampak to je vse, kar js vem.¹⁴

S: Se pa spomnem, da je ate pravu, da je enkrat prišel en Nemec. Pa je imel načrt tega grada, pa vse, a ne.

¹¹ Glej zgoraj.

¹² Moški, 1984, posneto v Velenju 2008.

¹³ Moški, 1959, posneto v Velenju 2010.

¹⁴ Ženska, 1965, posneto v Velenju 2017.

*In je nekod iskal pa iskal, pa to. In je pol pršel tule pri Šaferju do enga skalovja, in je nekej hotel ugotovit, pa to. Nakar ga je pol Šafer nagnal. In ga niso pustili več. Tej je un pol šel.*¹⁵

Čeprav je vsebina evropskih pripovedi o zakladih marsikdaj vezana na (vsaj implicitno) realne zgodovinske dogodke ali osebe, pa bi to za zgodbe o zakladu na Šaleškem gradu težko trdili. Edini element v pripovedih, ki ga lahko povežemo z realnim zgodovinskim kontekstom, je omemba udara strele v grajske zgradbe. Strela je na gradu Šalek (nazadnje) povzročila požar leta 1770, po katerem je grad popolnoma opustel (Stopar 1975: 24). Ni mogoče ugotoviti, če se je s folklorizacijskim procesom v ljudskih pripovedih ohranil spomin na prav ta konkretni dogodek, dejstvo pa je, da je pogosti udar strele interpretiran kot dokaz, da se pod gradom nahaja večja količina zlata (ali drugih kovin), saj naj bi prav to zlato privlačilo strela (glej tudi zgornji Orožnov zapis o Ekenštajnu):

*S: In pol so še menda včas so t'ti starejši so rekli, da strela udarja tule gor v grad. Pa tule gor v t'tle del. So rekli, verjetno da je tu skrivalnica kakega zlata – da bi to vleklo strela na sebe.*¹⁶

Med *pisnimi* viri najdemo najbolj izčrpna poročila o iskanju zakladov na Šaleškem gradu pri šaleški domačinki Štefaniji Prislan (1914–2002). Njeni spominski in dnevniški zapiski, katerih kopijo hrani muzej Velenje, so napolnjeni z zanimivimi in zgovornimi podatki o načinu življenja v ‚starem‘ Šaleku. V njih najdemo podatke o materialni, duhovni in socialni kulturi Šalečanov, rodoslovne in zgodovinske podatke ter popis kontinuitete in sprememb v vasi in širšem prostoru. Njeno pisanje je na mestih sicer precej zaznamovano z nostalgijo in ‚domoljubnim‘ patosom, vendar so zapiski zaradi njene domoznanske žilice večinoma zelo informativni in natančni ter zato dober vir za zgodovinopisje in etnografijo vasi Šalek

¹⁵ Moški, 1938, posneto v Velenju, 2017.

¹⁶ Moški, 1938, posneto v Velenju, 2017.

v dvajsetem stoletju. Med drugim najdemo v njenih dnevnikih tudi daljši zapis, ki skupaj z imeni udeležencev popiše tri akcije, v katerih so prebivalci Šaleka iskali zaklad:

»Iskanje zakladov v rovih pod šaleškim gradom.

Vedela sem za tri skupine: Vse je bilo tajno in zagone-tno, pa vseeno je prišlo ljudem na uho.

V skupini iz Šaleka so bili: Ban Milan trgovec. Oštir Franc kmet, Mak (?) Peppek ključavničar in žagmajster na žagi – mi smo mu rekli »ajmek«.

*Kako mračno je bilo tisto jutro, ko je nekdo javil na žandarmerijo, da ponoči razkopavajo na gradu nekaki Šalečani. Hodili so od hiše do hiše, da bi kaj podrobneje zvedeli o tej zadevi. Ljudje so pravili, da so bili kaznovani za motenje posesti (last grofov Thurn), zaklada pa tako ali tako niso izkopali. Tudi mi sosedge bi opazili, če je kdo obogatel – pa ni bilo nič. Samo raznih črepinj in okruškov od portalov se je lahko naj-
dlo [sic] po pobočju pod gradom. Nekaj je še bilo kaj vredno, nekaj pa so bile navadne črepinje (Košanov Franc, Prislانov Marjan – fantje iz Šaleka so iskali in pobirali).*

Druga skupina, ki se je tudi nadala [sic], da bo našla zaklad, je bila: Povh Tilek – Doblčak Cenek – Pavlov Karluh – in Oštir-Vrtaški Anzek ali Dolf. Ta skupina ga je iskala po Šaleškem gradu do Preske. Ko so že precej izkopali – to je bilo približno 100 metrov od Puclove bajte ali pod goriškim gradom. Tokrat je v zemlji nekaj pomigalo. Tako so se prestrašili, da so se razbežali na vse strani, ker se je za njimi vlekla grozna senca.

Pripovedoval Kovač Peppek – pidentner oz. sluga na gradu Herberstein in Velenje.

V tretji skupini so bili: Hudovernik, ki je potem stanoval na Paški postaji, Gričarjev Tone iz Sel, Kovač Peppek (ta, ki mi je vse to pripovedoval) in železničar Nedek, ki je stanoval v Peplhausu. Večkrat so šli razkopavat v groznem strahu, pa seveda brez uspeha.

Res se ne ve – kaj so se bolj bali – ali oblasti, da jih kdo naznani, ali tistih groznih pošasti – ki so, kot so mislili – čuvala grajski zaklad.

Da bi videli, s kakšnim navdušenjem je pripovedoval Kovačev Pepek zgodbe iz gradov, kot da jih je sam doživljal. Škoda – res škoda – da si jih nisem takrat zapisala – sem si pač mislila, da jih ne bom pozabila.»
(Prislan b.n.l.: 30–31)

Ta zapis nam razkrije kar nekaj zanimivih podatkov. Prvi je podatek o približnem obdobju, ko naj bi te 'iskalne akcije' potekale. S primerjalnim preverjanjem v zapisu izpostavljenih imen je bilo – ob utemeljenem predvidevanju, da so bili ti ljudje ob iskalni akciji še mladi¹⁷ – moč ugotoviti, da so opisani dogodki potekali vsaj od prvih let dvajsetega, če ne od konca devetnajstega stoletja naprej. V tisto obdobje je namreč moč umestiti prvo omenjeno iskalno skupino (Ban, Oštir, Mak). Drugi dve skupini sta nekoliko mlajši in ju je moč umestiti v obdobje okrog 1. svetovne vojne oziroma po njej. V tem zapisu Prislanova sicer obdobja preskakuje in jih meša celo z omembo nekaterih imen iz obdobja po 2. svetovni vojni, vendar je celotna slika dovolj zgovorna.

Iz zapisa nadalje izvemo, da je (naj bi) šlo za tajno početje. Kot razlog za to je navedeno skrunjenje lastnine. Ta podatek morda namiguje na to, da so za zgodbe o zakladu vedele tudi takratne oblasti oziroma njihovi lokalni predstavniki. Zapisanih je tudi nekaj konkretnih lokacij kopanja, nazadnje pa so omenjene *pošasti, ki so čuvala grajski zaklad*, kar se sklada z v prejšnjih poglavjih omenjenim folklornim motivom bajeslovnih bitij, ki zaklad varujejo.

Podatek o kronološko najstarejših iskanjih zaklada na Šaleškem gradu sem dobil tudi v pogovoru z enim od svojih sogovornikov. Ta je to prakso z omembo svojega očeta umestil v čas neposredno po 1. svetovni vojni:

¹⁷ Glej zadnji del tega poglavja.

R: *Kaj pa pripovedovanja starejših, da bi razkopavali? A je vaš ate recimo razkopaval?*

S: *Ja, ja, ja. T'ti so še bolj razkopavali, kot pa mi! T'ti so še bolj razkopavali. So pa tudi imeli iste, t'te točke. Samo da so oni šli, pa so tam na sredi grada, na uni strani, so enkrat kopali, pa nakopali toliko, da skoraj nisi mogel več taj it! T'k so razkopali. A veš. In so rekli, da s t'te strani so pa predvidevali, da bi bilo. In pol so pa tudi opustili. Pa niso več. T'k da je moj ate, ko je bil še mladenič, so že razkopavali. Pa so t'ta moja – k'k bi rekel – pred-moja generacija, no, t'ti ki so bli tamle rojeni, po dvajsetem letu, a ne, so tisti razkopavali. Mi pa tudi!*¹⁸

Glede na to, da lahko na osnovi pogovorov z drugimi sogovorniki govorim o časovni kontinuiteti tako pripovedi kot spremljajočih ostenzijskih praks, lahko upravičeno sklepam, da so prakse iskanja zaklada med Šalečani še veliko starejše. Tega sicer z dosedanjó raziskavo nisem mogel dokončno potrditi.

Najpomembnejša in najzanimivejša spremenljivka v (spominskih) pripovedih o praksi iskanja zakladov na Šaleškem gradu so posamezne mikrolokacije, kamor so se umestile bodisi same pripovedi o zakladu oziroma rovu, ki naj bi vodil s Šaleškega gradu, bodisi so jih pripovedovalci predstavili kot mesta, kjer so brskali. Nabor teh mikrolokacij je pester, izbrane pa so zaradi svojega simbolnega oziroma označevalnega potenciala in zato nikoli naključno. Skupine, ki so zaklad oziroma rov iskale, so z aktivnim vstopanjem v pripovedi same določale, katere točke v prostoru imajo večjo simbolno vrednost. Pri tem pa je vedno šlo za izstopajoče elemente fizičnega prostora, zaradi česar so – včasih tudi kar sproti med samim iskanjem – pridobivali pomene oziroma se simbolno kontekstualizirali.

Štefanija Prislan v svojih dnevniških zapisih opisuje tudi svojo izkušnjo iskanja skrivnega rova, pri čemer izpo-

¹⁸ Moški, 1938, posneto v Velenju 2017. Moj poudarek.

stavi konkretno mikrolokacijo – svinjake pri kmetiji Kolavter¹⁹ –, ki se skupaj s pobočjem na severovzhodno in vzhodno stran gradu (kjer naj bi nekoč tekla voda) pojavlja tudi pri drugih informatorjih:

»Ne vem, zakaj, vse je bilo zanimivo. Dosti so me zanimali tudi Kolavterjevi svinjaki. Tolkli smo po težkih [sic] skalah za svinjakom, rekli so, da je tam skrivni rov na šaleški grad. Nikoli pa ni nihče poskušal odpreti oz. poskušal z odkopavanjem, da bi se preveril, če je tam res rov na šaleški grad. Mi otroci pa smo tam s strahom brskali /.../ vse je bilo začarano.« (Prislan b.n.l.: 16–17)

»Šaleški zaklad je pa biu; sm ga opisala v pesmi. Smo rekal, da je v tisto smer, ko so Kolavterjevi svinjaki – tu naj bi biu po stari govorici. Pa mända ni noben raziskvau.« (Verdinek 2002: 154)

S: Oziroma nekje vmes pri nekem studencu, pri Šaleškem gradu. Tukej dol je bil včasih nek studenec, nek izvir, tam nekje naj bi se skrival zaklad, a ne.²⁰

Za eno od lokacij kopanja so sogovorniki večkrat izpostavili mesto pod vzhodno steno trikotnega stolpa, kjer je (danes obnovljeni) vertikalni jašek, ostanek nekdanjega kamina (Stopar 1975: 14). Kot arhitekturno izstopajoč element je v pripovedih, ki so spremljale ostenzijsko obiskovanje gradu v različnih obdobjih, dobival zelo zanimive pripovedne interpretacije:

S: Ja, mi smo svoje kopali najprej – tam, najprej tam, ko se je reklo, da so pač spuščali ljudi dol. Tam ko je še zdaj en tak, t'k kot en raufenk gor zunej. In so rekli, da tam noter so jih spuščali in da tam noter naj bi se začela tista jama. Da so pač jih taj noter, a ne – pa da so moral pol tam noter delat pa kopat tiste – /.../ da so

¹⁹ Zadnja domačija v Spodnjem Šaleku, na severni strani gradu.

²⁰ Moški, 1984, posneto v Velenju 2013.

*pol kopali, pol jih pa ni blo več ven, a ne. No in mi smo že tam začeli razkopavat, pa to.*²¹

*S1: To je bilo. Druga stvar /kjer smo kopali/ pa je bila en tak izhodni jašek. Oziroma na severno stran je en tak prizidek, t'k kot en raufank, ena okroglina. Tam so pač rekli, da so tisti, ki so bli poredni pa – ki so si zaslužli kazen, da so jih tam dol po tistem jašku spustili. Pravzaprav je od tistega dela dol do Košanovega grabna kar strmo, zdej je sicer zaraščeno.*²²

*S1: Izogibal sem se tistemu jašku, gor na gradu. Kjer je en tak jašek. Tam, ko prideš okrog ograje in pol je t'k neka izboklina, s'j veš. No in en mi je enkrat rekel, da je to ve-ce. (smeh) Da so pač tam gospoda srali. T'k da tam sem se dost ogibal. Pol mi pa ni bilo jasno, k'k se lahk spodi kr konča, pa ni bilo nobene luknje. No, en mi je rekel, da je tam sralni jašek. In pol sem si ful predstavljal, k'k je to blo in ja. In mislil sem, da je še tam spodej kej na tleh, kaka greznica razlita.*²³

Za zelo pomemben je bil tako med sogovorniki kot v pisnih virih večkrat izpostavljeni prostor okrog Šaferjeve domačije (danes Podpečan), gradu najbližje kmetije. Omenjene so nekatere izstopajoče skale in Šaferjevi gospodarski objekti:

S: Pol smo si pa – so pa rekli, da tukej, kr nad Šaferjem mal pa tam od unga grada, ko je t'kle mal višje, ko je še tud mal razvaline – da bi tam noter bla štala in da bi blo iz tistga noter ven kanal tule do Šaferja, a veš. Smo tam kopali, vse razkopali, pa globoko – če je kje kaj. Pol je pa ena skala bla, pa veš da smo šli vse okrog, pa da smo ven – pa nismo nič najdlji. Pol smo pa tisto pustili.

/.../ No, tam so rekli, da naj bi bla ena taka – tud en tak vhod noter. No nakar je pa pol rajni Šafer, ki je bil zidar, je pa naredil eno tako svinjsko lopo, al k'k bi

²¹ Moški, 1938, posneto v Velenju, 2017.

²² Moški, 1960, posneto v Velenju, 2016.

²³ Moški, 1991, posneto v Ljubljani, 2011.

*rekel – tam, glih tam je zazidal. Svinjska lopa. Ampak od tistga cajta pa ni blo ne sluha ne duha več. Niti mi nismo več se zanimali za tisto, pa ne nč. T'k da zdaj ne vem, a bi še blo kaj tam, al ne, to pa ne vem.*²⁴

»Mi, deklete, smo ble prepričane, da je zaklad tu. Pri Šafarjih je ena ravna stena, (Reklo se je pri Šafarju, ker je biu on tisti skrbnik, ki je šafau delo.) in tam smo našle en vhod in ravno tam naj bi biu. Ko smo pa začele praskat tisti mah, so nas pa nagnali - dërgač nas niso nagajali, ker nismo škodo delale.

Tam bi morau bit pa vhod v kanal proti gornjemu gradu. To je zdej že vse dërgač.« (Verdinek 2002: 154)²⁵

Kot lokacijo kopanja se omenja tudi ravninski del na skrajnem severozahodnem delu grebena, kjer stojita oba Šaleška gradova. Da gre za pripovedno simbolno izpostavljeno mesto priča podatek, da eden od sogovornikov ta del grajskega prostora imenuje ‚grajski vrtovi‘, čeprav tega zgodovinsko ni mogoče trditi:

S: Na uno stran proti Kolavterju. Samo so ble pa t'k ene take stopnice dol. Tam je še pa zdaj eno tako obzidje – k'k bi rekel – staro obzidje, ki je blo; so res bli vrtovi tam. Je bila ravnina. Čuj, pol pa enkrat kopamo, pa kopamo. Pa šele t'k smo meli, da smo se en cajt skrivali, pa smo šli, pa rekli: »Zdaj bomo šli pa tajle kopat«. Pol sem pa jaz – eni so prinesli kruh, pa drugi t'k. Jaz sem pa doma prav ukradu eno klobaso iz zelherja pa sem jo nesu gor, da smo meli malco pol tud. Nakar zgleda, da je ena kača menda zavohala tisto. Mi sedimo tam, tej pa pride ena taka velka kača tam, a ne. Čuj, in mi smo šli in od tistga cajta tam nismo več

²⁴ Moški, 1938, posneto v Velenju, 2017.

²⁵ Ta zapis pripovedovanja Štefanije Prislan je zanimiv tudi zato, ker edini izrecno izpostavi podatek, da so zaklad iskala tudi (izključno) dekleta – dekliska skupnost. Drugi sogovorniki so govorili bodisi o fantovskih bodisi o mešanih družbah.

*kopali. Nas je blo tako strah, da si noben ni upal več tja. Na tist vrt, a ne.*²⁶

Pripovedovalci so izpostavili še nekatere druge mikrolokacije, ki pa se pojavljajo redko in so zato bolj zaznamovane s hipnim tvornostnim odzivom obiskovalcev gradu, kot pa da bi temeljile na širšem folklornem repertoarju:

*S: Nam je bla pa zelo zanimiva ena luknja, ki je na vrhu hriba, tam, kjer je Ekenštajn. Pred tema dvema stena-ma, ki še zdej stojita. En hribček pred tem je ena taka velika okrogla luknja. In to je – domišljija delala na polno – to so čarovnice naredle. In ta luknja je bila ena taka močna točka, ki je zemljo kar noter potegnila.*²⁷

*S: Pa še ta rov. Ta rov nam je bil tudi sila zanimiv. Se je zgodilo, da smo pač kopali, da bi do tega rova prišli. Pa smo bli pač prepričani, da se ta rov začne v stolpu Šaleškega gradu in gre po Šaleški cesti do Velenjskega gradu. Pa da ta rov še vedno stoji – razen če so ga mogoče že odkrili, pa so ga zakopali.*²⁸

Iz pripovedovanj je moč razbrati tudi, da je šlo pri iskanju zaklada večinoma za sporadične dogodke – manjša razkopavanja ali sondažne udarce po tleh ob posameznem obisku gradu. Vendar med spominskimi pripovedmi najdemo tudi podatke, ki namigujejo na vsaj delno 'organizirano' iskanje, predvsem, kadar so sogovorniki opisali vnaprejšnje načrtovanja oziroma orodje, ki so ga nesli s sabo na grad:

S: In ko si šel, veš t'kle – smo pa tolkli. In se je nam zdelo, da bobni, a veš. Ampak tam nismo pa nikol razkopavali.

R: Na tazgornjem gradu?

²⁶ Moški 1938, posneto v Velenju, 2017.

²⁷ Moški, 1984, posneto v Velenju, 2014. Moj poudarek.

²⁸ Moški 1982, posneto v Velenju, 2017. Moj poudarek.

S: *Tud tu vmes. Ker – karkol si ti uné /potolkel/ je bila skala. Se je pa nam zdelo, da doni. Zdej pa – k'k češ ti skale ven–?*

R: *A kopali ste z rokami, al ste si nesli kaj gor?*

S: *Ne, ah, smo meli rovnice pa, veš da! ... Samo to je bilo vse – ko se nam je zdelo, da doni. To je blo – si šel mal t'k, da si hotel, ampak to je bila sama skala, okrog in okrog. Je menda vse skalovje.*²⁹

S: *Vprašaj Š. M.! Boš iz prve roke izvedel. Ker oni so k'r z majzli pa s kladivi hodli gor, pa luknjali kamêje. Pa ne vem, kaj še vse. So se resno lotli.*³⁰

Poleg zakladov je bila osrednji objekt iskanja vedno tudi podzemna povezava bodisi med Šaleškim gradom in Ekenštajnom bodisi med Šaleškim in Velenjskim gradom. Ta rov (tunnel) sicer nima nobene zgodovinske osnove (Stopar 1975: 52), je pa del velike večine pripovedi, pri čemer pa ni nujno povezan z zakladom(!). Pri primerjalnem branju teh pričevanj se je pokazal zelo zanimiv vzorec; starejše generacije pripovedovalcev govorijo o podzemni povezavi med Šaleškim gradom in Ekenštajnom, mlajše pa o rovu med Šaleškim in Velenjskim gradom. To razliko morda lahko poskušam razumeti skozi zgodovinsko perspektivo razvoja identitete prostora Šaleka – s tem, ko je kraj Šalek leta 1979 postal del Velenja (in tudi že veliko prej), se je začela spreminjati identiteta tega prostora, z njo pa tudi fokus simbolov te identitete. Za potrditev te misli bi sicer potreboval še nekaj več podatkov, ki jih ne bi prispevala zgolj folkloristična analiza.³¹

S1: *No, govorilo se je o nekem tunelu, tule, da bi naj bil med t'tim starim gradom, pa t'tim delom, ki je še zdej razvalina. Pa smo včas v tisti svoji fantaziji to*

²⁹ Moški, 1938, posneto v Velenju, 2017. Moj poudarek.

³⁰ Ženska, 1965, posneto v Velenju, 2017. Moj poudarek.

³¹ Zanimivo pa je, da ta vzorec vsaj delno potrjuje tudi gradivo v zbirkah Janka Orožna (1936) in Frana Mlinška (Hudales in Stropnik, ur. 1991), v katerih povezava med Šalekom in velenjskim gradom ni nikoli omenjena.

*skušali odkrivat pa iskat, pa nekaj kopali sem pa tja pa ni bilo pravega uspeha.*³²

S: Pa vsi smo kao vedli, da Ekenštajn pa Šalek povezuje nek tunel. Oni so verjetno tud to iskali.

R: Se pravi, če si našel tunel, si našel tudi zaklad?

*S1: Ne, zaklad so iskali tukaj pod stolpom. V tem delu. Tu okrog stolpa naj bi bil zaklad. To, da sta bila gradova med sabo povezana, da so iz enega v drugega prihajali, pa se spuzali, pa orožje, da so imeli noter. To je blo.*³³

S: Aja, pa seveda zaklad. Šaleški zaklad je nekje med Šaleškim gradom in Ekenštajnom. To ziher, pa to, da naj bi bil Šaleški grad z enim rovom povezan z Velenjskim gradom. To je bla ta taglavna /zgodba/.

R: Z Velenjskim ali z Ekenštajnom?

S: Z Velenjskim.

R: Se pravi ta zaklad nima veze z rovom, dejansko?

*S: Ne, ne ta zaklad je čist posebej, ker gre v drugo smer, tja gor proti Ekenštajnu, tam nekje. Oziroma nekje vmes pri nekem studencu, pri Šaleškem gradu. Tukej dol je bil včasih nek studenec, nek izvir, tam nekje naj bi se skrival zaklad, a ne. Rov gre pa proti Velenjskemu gradu, to se je nekak vedno govorilo, a ne, da je nek skrivni rov.*³⁴

Aktivni nosilci pripovedi o zakladu in skrivnem rovu na gradu Šalek so bili sodeč po pripovedovanjih vedno pripadniki vseh generacij, pri čemer je gradivo med posamezniki večinoma prehajalo po vertikalni osi – od starejših k mlajšim. Sogovorniki so kot prve vire zgodb, ki jih poznajo, tako omenjali svoje starše in druge odrasle iz Šaleka:

³² Moški, 1973, posneto v Velenju, 2016.

³³ Ženska, 1965, posneto v Velenju, 2017. Moji poudarki.

³⁴ Moški, 1984, posneto v Velenju, 2008.

S: *T'k smo – a veš, k'k je. Sosedo so pršli k sosedom. Smo bli pa otroci, smo bli navzoči. In smo tam – sej smo se igrali, poslušali pa tud. Sploh če se je šlo kdajkoli za kak take grajske stvari, al pa skrivnostnega. Js sem bil pa še pač bolj radoveden.*

R: *Pa a se je to vam otrokom povedalo – da se je otroke tracalo? Ali so se bolj starejši pogovarjali med seboj?*

S: *Ne, ne, ne – starejši so se to med seboj menli. Ja, ja. Mi smo pa pol nadaljevali tisto in smo to poskušali [kopati]. In smo to prenašali že na naše otroke.*³⁵

S: *Dosti se spomnim od svojega dedka. On je vedno pravil, k'k je Šaleški grad gorel, da ga je zadela strela. Rad je povedal tudi, da je naša hiša tu pod Šaleškim gradom narejena iz kamna s Šaleškega gradu. Ker so ble takrat ruševine tud uničene in zdey lahk rečem, da mal tud živim v Šaleškem gradu (smeh) /.../ Dosti stvari o Šaleškem gradu pa je meni povedala tudi Štefaniya Prislán. Štefka. Jaz sem k njej zelo rad zahajal na vrt. /.../ Zato, ker je t'k lepo govorila in je bila polna teh zgodb. In je govorila o zakladih in čarovnicah.*³⁶

Na drugi strani pa so udeleženci ostenzijskega obiskovanja gradu – sodeč tako po pisnih virih kot po pripovedovanjih sogovornikov – skoraj izključno mladi (otroci in najstniki). Sogovorniki so kot obdobje aktivnega iskanja zaklada dosledno omenjali čas svoje mladosti.³⁷ Ta vzorec ustreza ugotovitvam folkloristov, da pripovedna folkloro odigra ključno vlogo v obdobju posameznikovega odrasčanja. Mladi s pripovedovanjem in aktivnim vstopanjem v dogodke, opisane v pripovedni folklori, preizkušajo in premikajo meje svojega sveta ter se oblikujejo v odrasle osebe – ti procesi torej predstavljajo preizkus posameznikove zrelosti v komunikaciji z vrstniki in odraslimi (Dégh 2001: 252).

³⁵ Moški, 1938, posneto v Velenju, 2017.

³⁶ Moški 1982, posneto v Velenju, 2017.

³⁷ Tej dinamiki lahko mirno dodam tudi razmišljanje o svoji lastni izkušnji, zapisani v uvodu v ta članek.

V repertoarju pripovedne folklore mladostnikov na splošno prednjačijo teme, ki sprožajo fascinacijo ter hkrati privlačijo in odbijajo. Soočenje z vsebino tovrstne folklore, ki postavlja resničnost pod vprašaj, pa prinaša zavedanje samega sebe ter pomaga pri razumevanju lastne kulturne stvarnosti. S tem, ko mladi aktivno vstopajo v dogodke, opisane v zgodbi, so udeleženi v aktivnem, eksperimentalnem učenju o svoji okolici ter v iskanju uporabnih informacij, povezanih z elementi v prostoru, kamor so umeščene pripovedi. Pri teh praksah gre včasih tudi za t. i. rituale upora (Ellis 2003: 188), pri katerih pripovedna folklor in z njo povezano vedenje postaneta »izgovor«, da mladi uidejo nadzoru odraslih:

S: No, t'k je še blo včas, da si – k'k bi rekel – ko smo bli še šolarčki, pa smo šli po trije štirje, pa se potepali tam gor po gradu. Pa skrivali tud (smeh). Veš, ker doma pa bognedaj, da bi videli, da si s katero šel, al pa t'kle, a ne. Je blo to nekako – pa smo to t'k skrivali. Pol smo pa šli na Gorico, pa tam okol, pa domov, kot da bi bili iz šole prišli (smeh).³⁸

Predstavitev in analizo zbranega gradiva o šaleških zakladih in njihovem iskanju zaokrožujem s pesmijo Štefanije Prislan. V njej je predstavila ostenzijsko prakso iskanja zaklada na Šaleškem gradu, prepleteno s svojo izkušnjo. Pesem je objavila leta 1999 v samostojni pesniški zbirki Šaleški zvon. Gre za zelo romantizirano ilustracijo realne prakse, ki pa lahko skozi prizmo informacij v članku pomeni tudi dobro ilustracijo (oziroma povzetek) vsega na terenu zbranega gradiva. V pesmi avtorica med drugim pove, da je zaklad varovalo nadnaravno bitje (v tem primeru je izbrano bitje škrat), in razkrije približno mikrolokacijo, kjer naj bi otroci zaklad iskali (mala jasa ob izviru studenca):

³⁸ Moški 1960, posneto v Velenju, 2016.

ZAKLAD IZ OTROŠKIH LET

*Nekoč so stari nam očanci rekli:
Pod gradom šaleškim je zaklad.
Kdo zakopal ga je – se ne ve –
sigurno skriva ga skrivnostni škrat.*

*Govorili, šepetali, mladi, stari,
kdo izkopal bo zaklad,
kdo drzen bo, kdo srečen bo,
da uspel bo – saj varje ga le hudi škrat.*

*Ko odbila je polnočna ura,
se zbrala družba je izbrana,
podali so na grad se strmi –
uspeli bodo v želji drzni?*

*Iskali so – kopali v kamen sivi,
tam, kjer strele udarjajo ob skalo,
potne srage so na čelu se kazale
od strahu in groze misli se kazale.*

*Globoki so že rov skopali,
prav skrivnostno je odmevalo v dolino,
ker ranili so stoletno silo
in motili so davnino sivo.*

*Takrat pa kot strela živo
zasvetilo je – ni bil zaklad.
Rohnelo je – besnelo je,
zbežali so v dolino čez prepad.*

*Spet mirno bilo na gradu je šaleškem.
Govorilo se skrivnostno je o sreči,
kdo mogel bi le to umeti,
da tako skrivnosten je zaklad.*

*Pa sklenila je šaleška otročad,
mi gremo na šaleški grad,
da najdemo čarobni kluč, [sic]
kjer skriva se bleščeč zaklad.*

*Bosonogi – lahkokrili
smo uspeli [sic] se v strmino,
znane bile so nam dveri,
kjer lahko bi bil zaklad.*

*Ne tu ni – smo drugam se zapodili;
z rokami grebli po peščini.
Moramo ga najti, smo sklenili,
skrivnostno živo – v otroški domišljiji.*

*Smo rekli tam, kjer na jasi mali,
studenček izvira izpred trat,
tam smo brskali, kopali,
da bi našli čarobni kluč [sic] od vrat.*

*O srečna so otroška leta,
ko iskali smo zaklad,
a bajka ta je pač zakleta,
zato še vedno čuva ga šaleški grad.*

(Prislan 1999: 19–20)

Sklep

Pri pripovedni ostenziji gre za manj izpostavljen, a zelo pomemben del pripovednih dogodkov, saj nam ravno tako kot sama besedila pomaga razumeti umeščenost pripovedne folklore v konkretna (mikro)okolja njenih nosilcev ter posledično izluščiti njen pomen. V tem pogledu so pripovedi o podzemnih rovih in zakladu na Šaleškem gradu in na Ekenštajnu zelo močne, saj so vzpodbudile številne generacije mladih Šalečanov – nedoločljivo daleč v preteklost –, da so se vzpeli do grajskih ruševin ter tolkli po tleh in razkopavali v želji in pričakovanju, da so pripovedi resnične. Primerjalna analiza širokega repertoarja pripovedi o zakladih kaže, da te zgodbe vzpostavljajo povezavo z onostranstvom, aktivno vstopanje v njihovo vsebino pa željo po tem, da bi ta stik vzpostavili. Zakladi torej temeljito vplivajo na lokalno identiteto in njen razvoj, saj kažejo na arhetipsko, bajeslovno povezanost lokalnega prebivalstva s prostorom, v katerem živijo.

Ker so pripovedi o šaleškem zakladu tesno povezane z identiteto Šaleka in njegovih prebivalcev, pa lahko skozi opazujemo tudi spreminjanje te identitete. V pogovorih z najmlajšimi sogovorniki (rojenimi po letu 1991) je bilo namreč moč zaznati, da praksa iskanja zakladov izginja. Pripovedi in njihove različice mladi še poznajo, vendar se sami ne podajajo na grad z namenom iskanja zaklada. To pomeni zanimiv prelom v dojemanju pripovedne folklore, prostora in identitete ter drugačen odnos, kot sem ga lahko zaznal pri starejših sogovornikih. Po razmisleku se zdi, da je okoliščin, ki bi na to spremembo lahko vplivale, več:

- Šaleški grad je v zadnjih dveh desetletjih zaradi varnosti dobil ograjo in vrata, ki so večino časa zaklenjena, omejen dostop do gradu pa njegovim obiskovalcem otežuje neposredno (vsakodnevno) izkušnjo prostora in posledično zavira simbolno oblikovanje prostora gradu (prostorjenja) skozi pripovedovanje.
- Če so bile pripovedi o gradu med Šalečani v preteklosti vedno sredstvo (skoraj 'intimne') samoidentifika-

cije navznoter, pa se je to korenito spremenilo, ko je prišlo do njihove aplikacije v turizmu in drugih kontekstih. Osrednjo vlogo pri tem ima tu Starotrški dan,³⁹ vsakoletna prireditev Turističnega društva Šalek. S to in podobnimi manifestacijami so namreč postale pripovedi sredstvo reprezentacije Šaleka *navzven* v nadlokalne kontekste, v katerih pa se identitete pospešeno in vedno znova gradijo in rušijo. Obstoječa (tradicijska) pripovedna folklor se je v teh kontekstih torej relativizirala, zaradi česar je dobila druge pomene in funkcije, kot jih je imela nekoč.

- Spreminjajo se tudi zgodbe same. Pred desetletji je namreč v pripovedne dogodke aktivno vstopil organizirani pedagoški proces (šole in društva), ki poleg tradicijskih motivov mladim predstavlja tudi nekatere nove, avtorske zgodbe, ki počasi prevzemajo vlogo glavnih pripovednih reprezentacij šaleškega prostora. Ena teh je na primer serija pravljic o škratu Šalčku Iva Stropnika (Stropnik 2001), ki s pedagoškim delom vstopa v pripovedne repertoarje otrok in pridobiva značilnosti folklorističnega koncepta *izmišljene tradicije*.⁴⁰ Pri tem je zanimivo, da je skozi enak proces dvajset let pred tem 'šla' Kunigunda s sosednjega Velenjskega gradu – gre za konec osemdesetih let prejšnjega stoletja izmišljeno prikazen, ki je danes po folklorizacijskem procesu tako rekoč glavni pripovedni element o Velenjskem gradu (glej Kvartič 2009: 46–7).

Kljub naštetemu pa o teh spremembah končne sodbe ne morem podati. Med raziskavo, na osnovi katere je nastal ta članek, sem se namreč oziral zgolj v preteklost in brskal

³⁹ Do tega poimenovanja bom sicer vedno kritičen, saj Šalek nikoli ni bil trg.

⁴⁰ Koncept izmišljene tradicije je razvil britanski zgodovinar Eric Hobsbawm (Hobsbawm in Ranger 1983), po njegovem pa smo si velik del pojavov, ki jih danes razumemo kot del tradicije, v resnici izmislili ali vsaj sestavili v nekem (na kolektivni ravni nedefiniranem) zgodovinskem in družbenem kontekstu.

samo tam, kjer sem lahko upravičeno sklepal, da bom kaj našel. Za res popolno sliko torej manjka raziskava sodobnega stanja – temeljit pogled na realno stvarnost sedanjih mladih, ki z gradom in pripovedno folkloro o njem aktivno (ali pa tudi ne) živijo danes. To naj ostane naloga za prihodnost.

Še zdaleč pa ni dokončan tudi poskus osvetlitve pripovedne folklorne o zakladih v Šaleški dolini. Ta je namreč s temi zgodbami napolnjena do vrha. Za naslednji primer tako sploh ni treba daleč od Šaleka – leta 1974 najdemo v Našem času poročilo o iskalni akciji na pobočju pod graščino Gorica (glej Tajinstveno, 1974). Neznanci naj bi ponoči razkopali jugovzhodno pobočje vzpetine, sonde, ki so jih pustili za seboj, pa naj bi dokazovale, da so nekaj iskali. Zaradi zgodovine dvorca se avtor novinarskega zapisa med besedilom sprašuje, če so neznanci iskali zaklad, ki je bil na Gorico prenesen z gradu Ekenštajn. Gre torej za neposredno povezavo nekega novega primera s pripovednim gradivom, ki ga predstavljam v tem članku, in hkrati za dokaz, da se v Šaleški dolini še vedno skrivajo zakladi – pa čeprav se jim reče samo *zgodbe*.

Viri in literatura

Aitchison, Cara idr., ur.

- 2002 Leisure and tourism Landscapes: Social and Cultural Geographies. London: Routledge.

Althusser, Louis

- 2000 Ideologija in ideološki aparat države. V: Izbrani spisi. Ljubljana: Založba /*cf. Str.: 53–110.

Dégh, Linda

- 1994 American Folklore and the Mass Media. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- 1995 Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration. V: FF communications 255. Suomalainen Tiedeakatemia. Str. 257–61.

- 2001 *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre.* Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.

Dégh, Linda in Andrew Vázsonyi

- 1983 Does the Word Dog Bite? Ostensive Action: A Means of Legend-Telling. *Journal of Folklore Research* (20)1: 5–34.

Dolenc, Janez

- 2000 *Kres na grebljici: Povedke z Loškega pogorja.* Ljubljana: Kmečki glas.

Ellis, Bill

- 2001 *Hæc in sua parochia accidisse dixit: the rhetoric of 15th century contemporary legends.* *Contemporary Legend: The Journal of the International Society. New Series* Volume 4: 74–92.
- 2003 *Aliens, Ghosts and Cults: Legends We Live.* Jackson: University Press of Mississippi.
- 2004 *Lucifer Ascending: The Account in Folklore and Popular Culture.* Lexington: University Press of Kentucky.

Fine, Gary Alan

- 1992 *Manufacturing Tales: Sex and Money in Contemporary Legends.* Knoxville: University of Tennessee Press.

Hobsbawm, Eric in Terence Ranger, ur.

- 1983 *The invention of tradition.* Cambridge: Cambridge University press.

Hrobat, Katja

- 2003 *Šembilja na rimskih cestah: O ustnem izročilu in arheoloških raziskavah.* Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

- 2010 Ko Baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasa. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Hudales, Jože

- 2013 O usnjenih mostovih in gradovih. V: Usnjarstvo na Slovenskem: Zbornik referatov. Gradiva 5. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem. Str.: 7–31.

Hudales, Jože in Ivo Stropnik

- 1991 Mlinškovo berilo: (i)zbrani etnološki in slovstveni zapiski. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika.

Kalda, Mare

- 2014 Hidden treasures in Estonian folk tradition. V: Folklore Studies: Mission Possible. Mare Kõiva, ur. Tartu: EKM. Str.: 73–90.

Kropej, Monika in Roberto Dapit

- 2014 Stoji, stoji tam beli grad: Slovenske ljudske pripovedi o naseljih, naravnih znamenitostih, cerkvah in gradovih. Radovljica: Didakta.

Kvartič, Ambrož

- 2006 Ledinska imena v Šaleku. Neobjavljena seminarska naloga. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- 2009 »Danes burek nič več ...«: Sodobne povedke v Velenju. Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- 2012 V Hudi luknji straši!: Prikazen in njen kontekst. V: Šaleški razgledi, zv. 14, Lado Planko, ur. Spletni vir: http://www.knjiznica-velenje.si/filelib/2010-knjiznica/domoznanstvo/saleski_razgledi/kvartic_v_hudi_luknji_strasi.pdf.
- 2017 Pa se je to res zgodilo?: Sodobne povedke v Sloveniji.

Marks, Ljiljana

- 1987 Usmene predaje o zakopanom blagu. Etnološka tribina 10. Str.: 61–6.

Meder, Theo

- 2009 They are Among Us and They are Against Us: Contemporary Horror Stories about Muslims and Immigrants in the Netherlands. *Western Folklore* (68)2/3: 257–74.

Mencej, Mirjam in Dan Podjed ur.

- 2010 Ustvarjanje prostorov. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Mlakar, Anja

- 2016 Drugi v slovenski folklori. Neobjavljena doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Orožen, Janko

- 1936 Gradovi in graščine v narodnem izročilu I: Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi. Celje: samoizdaja.

Podbrežnik, Vukomir, Breda in Irena Kotnik

- 2009 Čuden prečudež: folklorne in druge pripovedi iz Kamnika in okolice. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

Podpečan, Blaž

- 2007 Têdi ni blo tək ko dôns. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

Prislan, Štefanija

- b.n.l. Šalek v mojih spominih iz otroških let. Neobjavljeni spominski zapisi.
- 1999 Šaleški zvon. Velenje: Univerza za tretje življenjsko obdobje.

Stopar, Ivan

- 1975 Grad in naselje Šalek. Velenje: Turistično društvo Velenje.

Stropnik, Ivo

- 2001 Velenjice: dogodivščine vilenjaka Šalčka. Velenje: Velenjska knjižna fundacija.

Tajinstveno

- 1974 Tajinstveno blago zakopano v Bevčah. Naš čas X(7). Str.: 8.

Verdinek, Bojana

- 2002 Lesene cokle: Folklorne pripovedi iz Mežiške, Mislinske in Šaleške doline. Ljubljana: Kmečki glas.

Zorec, Marjeta, ur.

- 2009 Najlepše zgodbe s slovenskih gradov. Ljubljana: Mladinska knjiga.